

OĞUZLAR'A AİT DESTANİ MAHİYETDE
ESERLER

FARUK SÜMER

I.

REŞİDÜDDİN OĞUZNAMESİ

Bilindiği üzere, Reşidüddin'in tanınmış eseri *Câmi'ut-tevârih*'de "*Türkler'in ve Oğuz'un tarihi ve onun (yani Oğuz Han'ın) cihangirliğinin hikâyesi*" adını taşıyan bir bölüm vardır¹.

Bu bölüm başlıca vasıfları ile bir "*Oğuznâme*"dir. Yani burada pek az bir istisna ile *Türkiye Türkleri'nin* ataları olan *Oğuzlar*'a dair destanî mahiyette bilgiler verilmektedir. Bu husus eserin aşağıda anlatılacak muhtevâsından iyice anlaşılacaktır.

Bu *Oğuznâme*, başında belirtildiği üzere, *Türk müverrihlerinin* rivayetlerine dayanmaktadır². Yani onun telifinde herhangi bir yazılı eser kullanılmamıştır. *Oğuznâme*'nin muhtevâsı bize açıkça gösteriyor ki müverrih adı verilen râviler, en umumî tarih bilgisinden mahrum kimselerdir. Yazan da, belki bilgisizliğinden, rivayetleri tarihî bilginin murakabesinden geçirmiyerek dinlediğini kaydetmiştir. Rivayetlerin tarih olarak en yenileri

¹ *Tarih-i Turkân ü Oğuz ü hikâyet-i cihangir-i ü*. Burada *Câmi'ut-tevârih*'in İstanbul kütüphanelerinde bulunan 4 nüshası kullanılmıştır. Bunlardan ikisi müellifin hayatında istinsah edilmiş nüshalar olup, ikisi de renkli minyatırlıdır. Bu iki nüshadan 714 (1314) istinsah tarihini taşıyanı, Hafız-ı Ebrû'nun *Mecmuası* içinde yer almıştır (Topkapu sarayı, Hazine kütüphanesi, nr. 1653, konumuzu teşkil eden bölüm, eserin 375^b-391^a yaprakları arasındadır). Öteki nüsha 717 (1317) istinsah tarihidir ve aynı kütüphanede bulunmaktadır (nr. 1654). Bu ikinci nüshanın 1. yaprağında bulunan bir kayıd, onun, bir zamanlar Ferhad Han *Karamanlu*'ya ait idigini gösteriyor. *Ferhat Han*, eskiden beri *Berdea* ve *Gence* bölgesinde yaşayan *Karamanlu* boyundan olup, Safevî hükümdarı Şah Abbas'ın büyük emirlerinden idi. *Herat* beylerbeyi iken 1007 (1598-1599) yılında hükümdarı tarafından öldürtülmüştür. Hattâ kendisini öldürmek isteyenlere son söz olarak türkçe: "*böyle mi oldu?*" demiştir (İskender Beg, *Tarih-i âlem âra-yi Abbâsî*, yeni basım, Tahran, 1334 şemsî, 1, s. 574-575, ayrıca indeks). Bu iki nüsha, aynı zamanda *Câmi'ut-tevârih*'in en sağlam ve en güvenilir nüshalarındandır. Üçüncü nüsha yine Topkapu sarayında olup (III. Ahmed ktp., nr. 2935, yap. 309-324a), Uluğ Beg'in kütüphanesi için yazılmıştır. Buna göre eser, XV. yüzyılın birinci yarısında istinsah edilmiştir (Bu üç nüsha hakkında tafsilâtlı bilgi için, bk. Reşidüddin, *Câmi al-tevârih*, II. cild, 4. cüz, yayımlayan Ahmed Ateş, T. T. K., Ankara, 1957, Giriş, s. 19-26). Dördüncü nüsha ise Süleymaniye Damad İbrahim Paşa kütüphanesindeki (nr. 919, yap. 629^b-641^a) *Mecmua-yi Hâfız-ı Ebrû* içinde bulunmaktadır. *Câmi'ut-tevârih*'in bu *Oğuznâme* bölümü de A. Ateş tarafından yayımlanacaktır.

² مورخان اترک وراویان چالاک چنین تقریر می کنند کہ (Nr. 1653, yap. 375 b).

râvilerin kendi zamanlarından 200-250 yıl önceki olaylar ile ilgilidir. Bu husus rivayetlerin en yenilerinin bile tarihî bakımdan haiz oldukları değer in mahiyeti üzerinde önceden belki bir fikir verebilir.

Bu *Oğuznâme* birtakım rivayetlerin birbirine eklenmesinden meydana gelmiş gibi görünüyor. Yahut birbirlerinden müstakil hâtıralar bir arada toplanmıştır. Bu böyle olmakla beraber, *Türk* hükümdar sülâleleri tek bir el ve hattâ çoğu tek bir aileden çıkmış gibi gösterilmiştir.

Oğuznâme'nin muhtevasını meydana getiren başlıca rivayetler şöylece sıralanabilir :

- 1— Oğuz Han Destanı
  - 2— Oğuz Yabgularına Ait Rivayetler
  - 3— Kara Han ve Buğra Hanlar'a Dair Hâtıralar
  - 4— Şah Melik ve Selçuklular İle İlgili Rivayetler
  - 5— Bazı Türk Hânedan ve Ailelerine Dair Rivayetler
- Şimdi bu rivayetleri ayrı ayrı inceliyelim.

1— Oğuz Han Destanı:

Bu bahse *Türkler*'in ilk Hükümdarının Nuh Peygamber oğlu Yâfes (یافث) olduğu ifadesi ile başlanmakta ve Yâfes'in türkçe Ulcay Han adını taşıdığı söylenmektedir³. Ulcay sözünün *moğolca* olduğu malûmdur. Ulcay Han, göçebe olup, *İnanç* şehri bölgesindeki *Ortak* (اورطاق = Ordağ) ve *Kür Tak* (کرطاق = Gür dağ) yaylağı, aynı bölgede *Porsuk*'daki *Kara kum* adlı yer de kışlağı idi. *Talas* ve *Karı Sayram* şehirleri de bu bölgelerde bulunuyordu⁴. Haleflerinin ve bu arada *Oğuz Han*'ın da yurdu burası olmuştur.

³ توح عليه السلام چون ربع مسكون بر فرزندان قسمت می کرد پسر مهین یافث را نامزد مشرق³ و ترکستان و آن حدود کرد و یافث باصطلاح ترکان باجلای خان ملقب شد (yap. 375^b). Olcay adı *Câmi'ut-tevârih*'in diğer bazı yazmalarında- tabii yanlış olarak- Ebulca (ابولجا) şeklinde olup bunlardan da diğer bir çok eserlere aynı şekilde geçmiş ve bu yanlış ad, doğrusundan daha çok tanınmıştır. Meselâ Yazıcıoğlu'nda (*Tarih-i ül-i Selçuk*, Topkapu Sarayı, Revan köşkü ktp., nr. 1390, s. 12,13), Hasan b. Mahmud *Bayatî*'nin *Câm-i Cem âyin*'inde (İstanbul, 1331, s. 18) ve diğer bir çok eserlerde böyledir (yani Ebulca). Neşri de (*Cihannümâ*, M. A. Köymen ve F. R. UNAT yayını, T. K., Ankara, 1949, s. 9), kelime; *Bulcas* şeklindedir.

⁴ Bu yer adlarından *Ortak*, Timur'a dair *Zâfernâme*'lerde geçmektedir (Nizam-i Şâmî, Felix Tauer yayını, Praha, s. 114; Şerefüddin Ali Yezdî, Kalkutta, 1887, I, s. 470). Hamdullah Müstevfî, *Ortak* ve *Gürtak*'ın *Kıpçak* çölünün ünlü dağları olduğunu söylüyorsa da (*Nuzhet ul-kulub*, G. le Strange GMS, Leyden, 1915, s. 259) buldukları yerleri tarif etmemektedir. Zeki Velidî Togan'a göre (*Umumi Türk tarihine giriş*, İstanbul 1946, s. 18; ayrıca *Türk ili haritası ve ona ait izahlar*, İstanbul, 1943), bu dağlar *Balkaş* gölünün ve *Sir derya*'nın kuzeyinde bulunmaktadır. *İnanç* şehrinin de nerede olduğunu bulamadık. Z. V. Togan'a göre (Aynı eser, s. 19) *İnanç* şehir, *Kâşgarlı*'daki *Yafınc* şehriden başkası değildir. *Kâşgarlı* da (*Divan u lûgat-it-Türk*, Kilisli Rifat, İstanbul, 1331, III, s. 277; Besim Atalay, Ankara, 1941, III, s. 375, haritada da yeri gösterilmiştir), *Yafınc* İli'ye yakın bir beldenin adı olarak zikrolunuyor. *Porsuk*'daki *Kara kum*'a gelince bunun Cuveynî'de de geçen (*Tarih-i cihangûşa*, M. Kazvinî, GMS, Leyden, 1916, II, s. 101, ve not 6), Aral ve *Sir* suyunun kuzeyinde ve *Çalkar* gölü (*Teñiz*) nün güneyindeki *Karakum* olduğu anlaşılıyor.

Bu *Oğuznâme*'de, *Türkler*'in yaşadıkları yerler arasında olmak üzere, *Altay* ve *Orkun* bölgeleri ile ilgili herhangi bir söz yoktur. Burada, yukarıdaki adlardan anlaşılacağı üzere, *Türkler*'in en eski yurdu olarak *Talas* (Taraz) ve *Sayram* (eski adı İsficab) bölgeleri ve bunlara komşu yerler, yani umumiyetle *Balhas - Aral* gölleri arası kabul edilmiştir.

Ulcaı Han'dan sonra yerine Dib Yavku geçiyor. *Dib* sözünün taht ve *yavku*'nun da elin başı, ulusu anlamında olduğu kaydedilmektedir⁵. Fakat ikinci rivayet bölümünde çok geçecek olan *yavku*'nun hükümdarlık unvanı olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

Dib Yavku'ya dört oğlundan Kara Han halef oluyor. Kara Han ve ondan önceki Dib Yavku, hükümdar adları olarak ileride bir daha geçecektir.

Oğuz Han, işte bu Kara Han'ın oğludur. Oğuz olağan üstü bir şekilde doğuyor; bir yaşında konuşmaya başlayarak "*sarayda doğduğum için (?) adım Oğuz konmalıdır*" diyor⁶. Oğuz ergenlik çağına girince tek bir varlığa yani Tanrı'ya tapmaya başladı; ailesi (uruk) ve eli ise puta tapıyordu. Bu yüzden çok geçmeden baba ile oğlun araları açıldı ve bu, kanlı bir çarpışmaya kadar gitti. Savaşı Oğuz kazandı. Babası Kara Han, amcalarından Kür Han ve Küz Han? (کرخان) öldüler. Oğuz babasının yerine geçti; fakat amcalarının oğulları ile pek uzun bir zaman (75 yıl deniyor) uğraşmak zorunda kaldı; en sonunda onların pek çoğunu yok etti ve geri kalanları da *Kara Kurum* taraflarına sürdü. Onlar orada *Tuğla* (توغلا) ırmağı kıyısında yurt tutdular. Oğuz onlara *Muval* (مووال) adını verdi ki, bu kelimenin anlamı, *bunlu, saf* (sade dil), *zavallı* demekmiş. Destanda ilâve edildiğine göre, *Türkmenler*'in kanaatınca, *Moğollar*, Oğuz Han'ın, eski dinlerinde kalmakta inad ettiklerinden ötürü *Kara kurum* taraflarına sürdüğü, amcaları, Orhan, Gür Han ve Küz? Han'ın oğullarından türemişler ise de, onlardan yani Oğuz Han'ın bu akrabalarından kimlerin geldikleri doğru olarak bilinemiyormuş⁷. Bu mücadeleler esnasında *Oğuz Han*'ın buyruğunda bulunanlara bizzat bu müstakbel cihangir, *Uygur* adını vermiştir ki, bu sözün de anlamı *uyan, tâbi olan* anlamına geliyormuş⁸.

⁵ Waora pısrı şd nam au dıb yaوقو خان یعنی دیب تحت است ویاوقو مقدم جمهور (yap. 375 b)

⁶ بعد از يك سال زبان نطق عیسی صفت بكشاد وكفت: باعتبار انكه من در بارگاه در و بود آمده ام نام من اغوز باید نهاد (yap. 375 b).

⁷ اغوز كفت: اگر شا خدای شناس وموحد شوید بجان امان یا بید و برای اقامت تركستان بشادهم انكار نمودند اغوز ایشانرا تا قراقروم براند از روی اضطرار وافتقار دران بوادی و بیابانها بر کنار آب توغلا رخت اقامت وعصای اقامت انداختند وموضع یایلاق وقشلاق ساختند وچون از درویشی و بی نوای عجز وانكسار همیشه حزین وغمین می بودند اغوز ایشانرا مووال خواند یعنی همیشه غمگین باشد وساده دل و بیچاره و پوست سگ بپوشد وكوشت نجیر بخورد ودیگر بولایت تركستان در نیاید ازین سبب زعم تراکه آنست كه مغولان از نسل اورخان وكزخان اندكه جانب شرق داشته اند اما کیفیت انساب ایشان فی الحقیقه معلوم نیست (yap. 376b).

⁸ Yap 376b.

Türk ilinde birliği sağlayan Oğuz Kağan, *Sayram-Talas* bölgesindeki yurdundan hareketle *Mâverâunnehr* ve *Harizm*'i aldıktan sonra görülmemiş bir şekilde cihanın fethine girişiyor. *Hindistan*, *Çin*, *Maçin*, *İtil* bölgesi, *Karanlıklar ülkesi*, *Kafkasya*, *Âzerbaycan*, *Doğu Anadolu*, *Suriye*, *Mısır*, *Irak*, *Iran* ve *Afganistan*'ı hâkimiyeti altına alıyor. Hattâ oğullarının kumandasında gönderdiği ordular ile, *Frenk* ve *Rum* kırıllarına bile baş eğdirip onları kendisine vergi vermeye mecbur ediyor. Denildiğine göre *Âzerbaycan* adı türkçe olup, bu isim, bu cihan fethinin bir hâtırasıdır. İddia edildiğine göre *Âzerbaycan* adının aslı *Âzerbaygân*'dır. *Âzer* Türkçede *yüksek*, *baygân* da zenginlerin ve yücelerin yeri (mekii) anlamında imiş,⁹.

Âzerbaycan sözünün türkçe olduğu iddiası, herhalde bu ülkenin XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Türkmenler*'in başlıca oturdukları yerlerden birisi olmasından gelmektedir. Destanda, *Moğol* hanlarının *Van Gölü* kuzeyindeki ünlü yaylakları *Alatağ*'ın da adını bu fütühat neticesinde aldığı söylenildiği yazılıyor. İşte destandaki bu ifadelerle dayanarak sonraki bazı müellifler, *Türkmenler*'in *Iran* ve *Doğu Anadolu*'ya Oğuz Han'ın fetihleri ile gelmiş olduklarını sanmışlardır¹⁰.

Oğuz Han aşağı yukarı 50 yıl kadar süren bu büyük cihan fütühatından sonra yurduna dönüyor. Yurda döner, dönmez 1000 baş erkeğin (4 yaşında koyun) ve 900 baş kısağın kesildiği ulu bir *toy* veriyor. Bir gün altı oğlu ava gitmişlerdi. Bunlardan üç büyük oğlu (Gün, Ay, Yıldız), av dönüşü babalarına bir *altın yay*, üç küçük oğlu (Gök, Dağ, Deniz) da üç *altın ok* getirdiler. Oğuz Han altın yayı üç büyük oğluna verdi ve onlara *Bozok* adını koydu ki, bu kelimenin anlamı parçalamak, bozmak (pâre kerden) demekmiş; üç altın oku da üç küçük oğluna verdi ve onlara da *Üçok* adını koydu. O, *Bozoklar*'ın *orun* (siyasî ve içtimaî mevki) bakımından *Üçoklar*'dan üstün olduklarını, onların sağ kolu teşkil edeceklerini, çünkü yayın hükümdar mesabesinde idiğini, bu sebeple *Bozoklar*'ın hâkim kol, *Üçoklar*'ın ise tâbi kol (il) olduğunu söylüyor¹¹ ve en büyük oğlu *Gün Han*'ı da kendi halefi seçiyor.

⁹ yap. 379b.

¹⁰ Meselâ Sam Mirza'da (*Tuhfe-i Sâmî*, yayınlayan Vehid-i Destgerdî, Tahran, 1314 şemsî, s. 17-18) şöyle bir ifade vardır:

وآن طائفه را آق قوینلو گویند که در کتب تواریخ مسطور است که اجداد ایشان در زمان اغوز خان که قبل ظهور اسلام بوده از اقصای ولایت شرق لشکر بایران کشیده و براکثر ولایت مستولی شده در حدود دیار بکر رحل اقامت انداخت .

کسانی را که کمان داده بود راه بزرگ تر باشد و دست راست باشد و آن کسانی را که تیر داده 11 بود راه ایشان کوچک تر و دست چپ باشد جهت آنک کمان چون پادشاه است و تیر چون الی (yap. 384 a).

Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere yay, *Türkler*'de hâkimiyet alâmeti idi. Tuğrul Beg'in kolunda, hâkimiyet alâmeti olarak, gerilmiş bir yay bulunuyordu (F. Sümer, X. *Tüz-yülda Oğuzlar*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi, XVI, sayı 3-4, s. 144; ayrıca

Burada görüldüğü üzere *Oğuz eli*'nin *Bozok* ve *Üçok* adları ile iki kola ayrılması vâkiasının izahı yapılmıştır.

Bozok'un bozmak'tan getirilmesi şüphesiz kabul edilemez. *Üçok*'da birinci kelime rakam olduğuna göre *Bozok*'daki birinci kelimenin de aslında sayı olup, zamanla bu hali aldığı hâtura geliyor. *Bozoklar*'ın *Üçoklar*'a üstün tutulması şüphesiz *Oğuz* hükümdarlarının İslâmlıktan önce çoğunluk ile birinciler arasından çıkmış olmaları ile ilgilidir. Aşağıda görüleceği üzere, destanlardaki *Oğuz* yabguları da *Bozoklar*'dan olup, *Kayı* boyuna mensupturlar. *Kayılar*'ın en asil boy sayılmaları da buradan geliyor.

Bununla beraber, râvilere göre, *Oğuz* hükümdarları *Bozoklar*'ın yalnız bu boyundan değil, *Yazır*, *Avşar* ve *Bedgili* boylarından da çıkmıştır. *Üçoklar*'dan hükümdar yetiştiren tek bir teşekkül, *Eymür* boyudur¹². *Dede Korkut* destanlarında ise durum tamamen aksinedir. Bu destanlarda *Bozoklar*, (*Dış Oğuz*) *Üçoklar*'ın (*İç-Oğuz*) tâbiî durumunda bulunmaktadırlar¹³.

Oğuz Han 1000 yıl yaşadıktan sonra ölüyor ve yerine en büyük oğlu *Gün* geçiyor. *Gün Han* yetmiş yıl hükümdarlık ediyor. *Yeñi Kent*'li *İrkıl Hoca*, onun veziri idi. İslâm coğrafyacılarının *Oğuz* yabgularının kışın oturmakta olduğunu söyliyerek bahsettikleri şehrin, bu türkçe adı *Oğuznâme* de iki defa geçmektedir. Destana göre bu şehri *Oğuz Han* kurmuş olup *İrkıl Hoca*'yı, bu şehre hâkim yapmıştı. *İrkıl* bir şeyi kendisine alan (çeken) demektir¹⁴. Bu destanda da *Dede Korkut* destanlarında olduğu gibi, kocaların devlet idaresinde önemli bir rol oynadıkları görülüyor.

Çinliler'in *Gök Türkler*'in yaşlılara hiç itibar göstermedikleri hakkındaki sözlerinin¹⁵, aksine olarak *Oğuz* destanlarında kocalara yani yaşlılara önemli bir mevki veriliyor. *Oğuz Han* cihanın fethine çıkarken, yaşlıların yurtta kalmaları buyruğunu vermişti. Fakat, *Poştı* (پوشتی، پوشتی) *Hoca*¹⁶ (*Koca*), oğlu *Kara Sülek*'e: *siz bilmediğiniz bir yola gidiyorsunuz; aramızda yaşlı ve bilgili bir kimse yoktur; bir güçlük çıkınca ne yaparsınız. Bu sebeple beni de götür ki böyle bir anda işe yarayım*" demişdi. Bunun üzerine oğlu babasını bir sandık içine koyup sandığı da bir deveye yüklemek sureti ile onu gizlice

bk. Ebül Ferec, Tarih, T.T.K., Ankara, 1945, s. 299). *Okun* tabiiyyet âlameti olduğu hakkında bk. Osman Turan, *Eski Türkler'de okun hukukî bir sembol olarak kullanılması*, Belleten, sayı 35, s. 305-318.

¹² وپادشاهان از نرآذ اغوز از پنج پسر بوده اند قاي، يازر، ايمور، اوشر، بيكدل؛ بعدازين استخوان پادشاه نبوده اند (yap. 391a).

¹³ IV. bölüme bk.

¹⁴ ومعنى "ار قيل چيزى بخود كشيدين باشد ومعنى" خوجه بزك (yap. 384 b)

¹⁵ Stanislas Julien, *Documents sur les Tou-kiue*, Journal Asiatique, 1864, s. 331; R. Grousset, *l'Empire des steppes*, Paris, 1948, s. 132.

¹⁶ نام او پوشتی (bütün nüshalarda öyle) خوجه که بلغت ترك مردی بیر بود ومغولی ... کويند وبتركی پيران را خوجه همانا که لفظ خوجه در اصل وضع تركی بوده است نه فارسی ونه عربی (yap. 377b).

yanında götürmüştü. Gerçekten sefer esnasında çıkan bazı güçlükler, Poştı Hoca'nın tavsiyeleri ile halledilmişti¹⁷. Oğuz Han sefer dönüşü Poştı Hoca'nın fedâkârca hareketini öğrenince pek memnun kalmış ve ona dirlik olarak *Semerkand'ı Akdağ*'la birlikte vermişti.

Gün Han'ın veziri Irkıl Hoca da, güngörmüş ve iş bilir bir devlet adamı idi. Irkıl Hoca'nın tavsiyesi ile Oğuz Han'ın altı oğlundan doğan 24 torunu için ad, *damga*, *ongun* (yahut kuş), *sögük* yani, toylarda her birisinin koyunun etinden yiyecekleri parçalar tesbit edilmiştir. *Ongun*, her dört boyun, kutlulanmak ve kendilerine uğur getirmesi için ortaklaşa aldıkları kuşa denilmektedir. A. İnan'a göre¹⁸, *ongun*, moğolca bir kelime olup, türkçesi *töz*'dür. Bizim Yazıcıoğlu, *ongunu* *kuş* kelimesi ile çevirmiştir. Ongunların etleri yenmediği gibi onları incitmek bile câiz değildi¹⁹. Esasen bunların hepsi de avcı kuşlardır. Boylardan her birinin ayrı ayrı damgası olmasına karşılık, onlardan her dört boyun bir *ongunu* vardır. Böylece *Kaya Bayat*, *Alka evli* ve *Kara evli* boylarının ortaklaşa *ongunu şahindir*²⁰. *Yazır*,

¹⁷ Misal olarak bunlardan bir ikisini zikrelelim: *Gurk-i Başkurt* eline baş eğdirdikten sonra yoluna devam eden Oğuz Han, susuz bir çöle geliyor. Ordu susuzluktan sıkıntı çekmeye başladı. Kara Sülek durumu babası Poştı Hoca'ya bildirdi. Poştı Hoca şu tavsiyede bulundu: "bir kaç sığırı birbirine bağlayarak çok susayacak kadar koşturunuz. Sonra onları serbest bırakın. Sığırlar nereye ayaklarını vururlar ise bu, orada su olduğunu gösterir." Gerçekten dediği gibi yapılarak su elde edildi ve ordu da susuzluktan kurtuldu (yap. 378 a). Şu olay hoştur (gösterilen yer): Oğuz Han, *İtil* ırmağına geldi. *او قتران لولياتوب* adlı yerin halkı Oğuz Han ordusunun yaklaşması üzerine, her şeylerini bırakarak kaçtılar. *Oğuz Han*'ın çerileri ırmağın içinde legen, kova, kazan gibi altın ve gümüş eşya ve aletler görmüşler ve bunları almak için suya dalmışlar ise de birşey bulamamışlardı. Bundan herkes hayretler içinde kaldı. Kara Sülek bunu da babasına bildirdi. Koca, ırmağın kıyısında yüksek bir yerin olup olmadığını sordu. Oğlu suyun kıyısında ulu bir ağacın olduğunu söyledi. Bunun üzerine, o, "Suyun içinde gördüğünüz şeyler o ağaca saklanmış olanların aksidir" dedi. Gerçekten, Kara Sülek, o ağaçta suyun içinde görünen altın ve gümüş eşyayı buldu ve bunları Oğuz Han'ın katına götürdü.

¹⁸ *Tarihte şamanizm*, (T. T. K.), Ankara, 1954, s. 42, 44.

¹⁹ *واعادت آنست که هر چه اونقون قوی باشد چون او را جهت تفأل بمبارکی معین کردانیده اند* . *آرا قصد نکند و تعرض نرسانند کوشت آن نخورند و تا این غایت آن معنی برقرار است* . (Berezin, Petersburg, 1861, s. 30-31; türkçetercümesi, Yazıcıoğlu, s. 18).

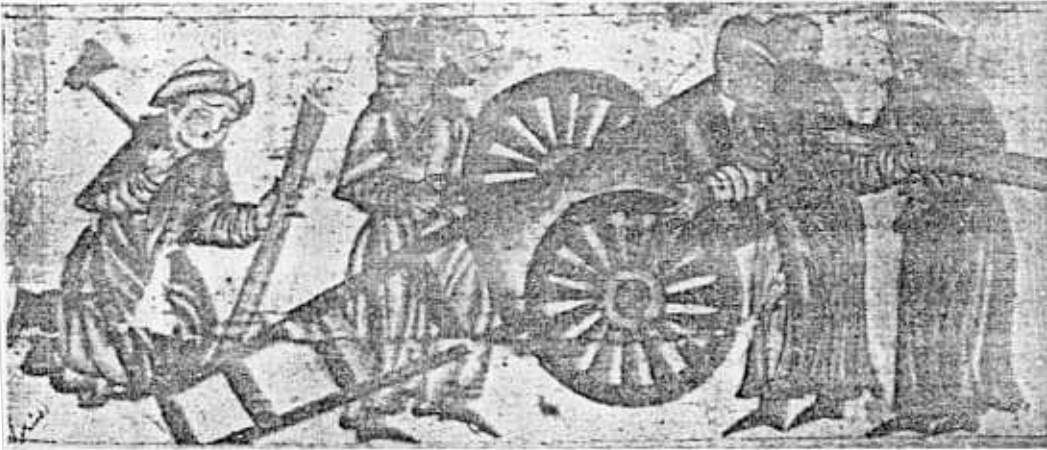
²⁰ *Şâhin* sözü aslında farsça olsa gerektir. Çünkü eski eserlerimizde görülüyor. *Şâhin* yine farsça *baz* gibi arabçaya geçmiştir. Kâşgarlı (Kilisli Rifat, I, s. 334, tercüme Besim Atalay, I, s. 410) ve diğer müellifler türkçe *lâçin* kelimesini bununla tercüme etmişlerdir. (Ebu Hayyân, *Kitab ul idrâk*, yayınlayan ve çeviren A. Caferoğlu, İstanbul, 1931, s. 87; *Tercüman Türkî ve Arabî*, Houtsma, Leyden, 1894, s. 10, *Et-Tuhfet uz-zekiyye*, çeviren Besim Atalay, T. D. K., İstanbul, 1945, s. 215; İbn Muhenna, yay. Kilisli Rifat, İstanbul, s. 175; Hamdullah Müstevfi, *The Zoological section of the Nuzhatu-l-Qulûb*, yay. J. Stephanson, London, 1928, s. 107; Şeyh Süleyman, *lûgat-i Çağatay*, İstanbul, 1928 s. 273). Lâkin *lâçin* kelimesi de *Oğuzlar* arasında kullanılmamış olsa gerektir. *Oğuzlar* şâhin sözünü almadan önce, bu kuşa hangi adı vermişlerdi? Belki onlar buna *doğan* diyorlardı. Kâşgarlı da doğan (toğan) adı geçmiyor. Houtsma'nın yayınladığı *türkçe-arabca sözlükte* (s.9) doğan, *el cârih* (yırtıcı kuş, avcı kuş) olarak tercüme edilmiş diğer sözlüklerde

Faruk Sümer

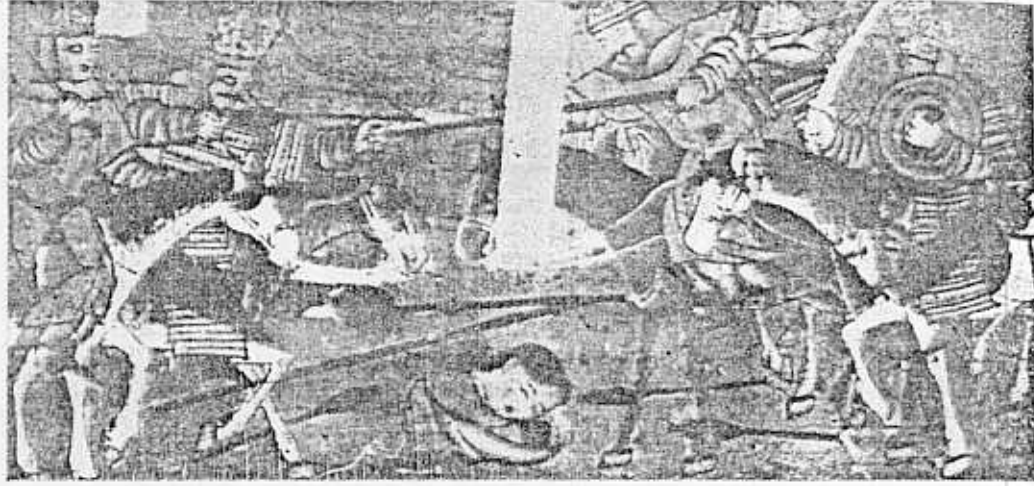

Res. 1 — Türkler'in ikinci hanı Dib Yavku ve oğulları Kara Han, Orhan, Küz (?) Han ve Kür Han.

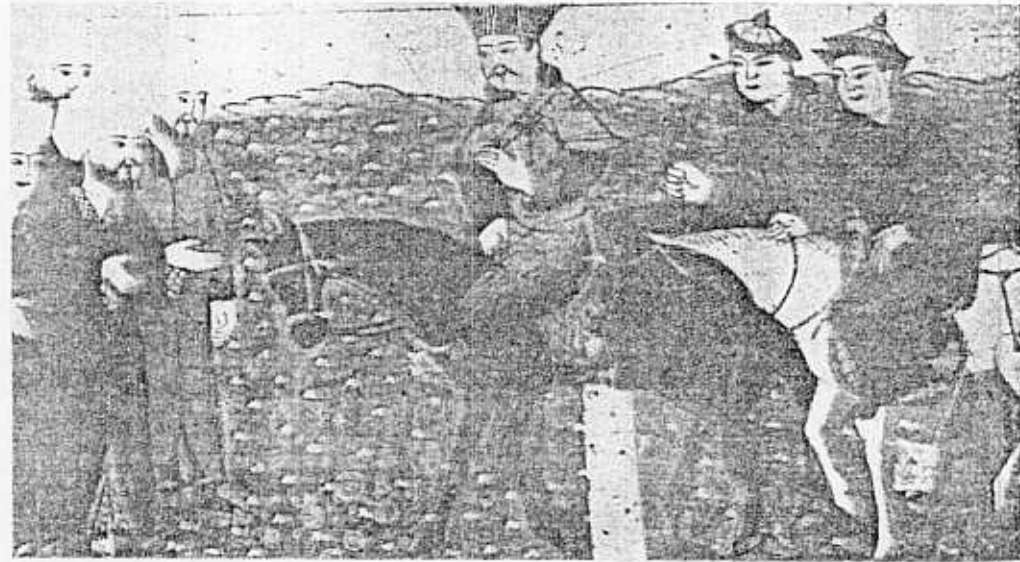

Res. 2 — Oğuz Han çağında Kağrı'nın icadı.

* Minyatürler 1653 numaralı nüshadan alınmıştır.

Res. 3 — Oğuz Han'ın babası Kara Han ile savaşı.

Res. 4 — Oğuz Han'ın Bağdad'a (?) girerken karşılamışı.

Döger, Dodurga ve Yaparlular'ın ki *kartal*²¹; *Avşar, Kızık, Bedgili ve Karkınlar*'ın ongunu *tavşancıldır*²². Üçoklar'ın ilk dört boyunun yani *Bayındır, Peçenek, Çavundur* (Çavuldur) ve *Çepniler*'in ongunu *sungur*²³, *Salur, Eymir* (Eymür) Alayuntlu, Yüregirler'inki üç adlı bir kuş²⁴; *Iğdir, Bügdüz, Yiva* ve *Kınıklar*'ın ongunu ise *çakır*²⁵. Her dört boyun ortaklaşa bir ongunları olması keyfiyeti, belki, bu dört boyun çok eski zamanlarda tek bir boydan türedikleri veya tek bir siyasi birlik teşkil ettiklerini gösterebilir.

Reşidüddin²⁶, boyların ataları olan Oğuz Han'ın 24 torununun koyunun etinden yiyecekleri kısımlara *et fayı -parçası-* (اندام کوشت) demiştir. Bizim Yazıcı oğlu ise²⁷ bunu *سکوک* kelimesi ile tercüme etmiştir. Sözlüklerde ve diğer eserlerde böyle bir kelimeye rastgelineemedi. Bu kelime, belki *sögülmek* = kebab etmek, *sögülmüş et* ve *sögülme* = kebab kelimeleri ile ilgili

ise bu kelime *baz*'ın karşılığı şeklinde gösterilmiştir (*Kitab ul-idrâk*, s. 64; *El-Tuhfet uz-zekiyye*, tıpkı basım, yap. 7b; Asım Efendi, *Tercüme-i Burhan-i katı*, İstanbul, 1284, II, s. 226).

Bâz umumiyetle bir avcı kuş türü olup, ekseriyetle dişi idi ve bunun erkek çeşitlerinden birisine de *şâhin* deniliyordu (Hamdullah Müstevfî, aynı eser, s. 89). Aynı müellif (gösterilen yer) *Türkler*'in *bâz'a karcıka* dediklerini yazıyorsa da bu kelime türkçe değil *moğolca* olmalıdır (*Moğollar'ın gizli tarihi*, türkçe tercüme Ahmet Temir, T. T. K., Ankara, 1948, s. 9, not 4). Osmanlı av teşkilâtında *doğancılar* ile *şâhinciler* birbirlerinden ayrı görünüyor. Bu teşkilâta avcılar: *doğancılar, şâhinciler çakırcılar* ve *atmacacılar* olmak üzere dört bölüğe ayrılmışlardır (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, T. T. K., Ankara, 1945, s. 420-425). Türkçe eski bir *av* kitabında (Millet ktp., Ali Emiri, nr. 44, s. 2, 12) *doğan, şâhin, çakır* ve *balaban* gibi avcı kuşların umumî adı gibi zikredilmişir.

²¹ Bu kelime yalnız *Oğuzlar* arasında kullanılmış olsa gerek. *Kâşgarlı*'da kelime bu anlamda geçmiyor. Houtsma'nın yayınladığı sözlükte (s. 9) *en-nesr* (النسر) yani *akbaba* kelimesi *كجكن* ve *kartal* sözleri ile tercüme edilmiş ve ikincisinin *türkmence* olduğu söylenmiştir. Arabça *el'ukâb* (yani *kartal*) kelimesinin türkçe karşılığı bütün lehçelerde *kara kuş*'tur (*Kâşgarlı*, *Kilisli*, I, s. 278, III, s. 166; *Besim Atalay*, I, s. 331, III, s. 221; *Houtsma sözlüğü*, s. 10; *Ibn Mühenna*, s. 175). Fakat bugün Türkiye'de *kartal* ve *karakuş* aynı kuşu ifade etmekte, *Arablara*'ın en nesr İranlılar'ın kerkes dedikleri kuşa da *ak baba* denilmektedir. *Kâşgarlı*'da (*Kilisli*, I, s. 39, 195; III, s. 134; *B. Atalay*, I, s. 36, 228; III, s. 46) *akbaba*'ya *Us* (اس) adı veriliyor. Hamdullah Müstevfî'ye göre (aynı eser, s. 122) *akbaba*'nın türkçesi *yörtcer* (يورتجر) ve *kaçar* (قاجر), *moğolcası* *tanukcin* (تنوقچين) imiş.

²² *Kartala* benzeyen fakat ondan daha küçük bir kuştur. Bunun farsçası *dâl*'dir. Hamdullah Müstevfî'ye göre (s. 100), *Türkler*, bu kuşa *kaçar* (قاجر) derlermiş. Fakat bu kelime (yani *kaçar*) ne *Kâşgarlı*'da ne de diğer eski eserlerde görülebiliyor.

²³ *Kâşgarlı*'ya göre (*Kilisli*, III, 282, *B. Atalay*, III, s. 381), *tuğrul*'dan küçük bir avcı kuştur. Buna karşılık *doğan*dan daha büyük fakat şekli ona benzemektedir (H. Müstevfî, aynı eser, s. 108). *Sungur*, bilindiği üzere, arabça ve farsçaya da geçmiştir.

²⁴ Metinde (*Berezin*, s. 36): *اوج*; Yazıcı oğlu'nda (s. 23). *uç kuş*. Lâkin hiçbir sözlükte kuş adı olarak böyle bir kelimeye rast gelineemedi.

²⁵ *Kâşgarlı* (*Kilisli Rifat*, I, s. 352, *B. Atalay*, I, s. 421), *şâğrı* olarak yazıyor. *Doğan* soyundan olan bu avcı kuşun arabcası *الصقر* ve farsçası *چرغ* dir. Türkçe av kitabında (s. 11), *balaban* ile *çakır* birbirinden ayrı cins kuşlar olarak gösteriliyor.

²⁶ *Berezin*, s. 32.

²⁷ s. 23.

olup²⁸, *kebablık et parçası* anlamına gelmektedir. Şimdi kullanılan *söğüş* de bu *sögük*'ün yeni şekli olmalıdır²⁹. *Kayı Bayat*, *Alka evli* ve *Kara evli* boylarının et payı *sağ karı yağrın* olup, bu deyimün anlamı koyunun sağ kürek kemiği ve sağ kol kısmı demektir³⁰. *Yazır*, *Döğer*, *Dodurga* ve *Yaparlu* (Yapurlu)lar'inki *sağ aşığlı*, yani aşık'ın (topuk kemiğinin) bulunduğu et parçası³¹; *Avşar*, *Kızık*, *Begdili* ve *Karkınlar*'ın et parçası *sağ umaca* yani kalça (sağrı) kemiği³²; *Bayındır*, *Peçenek*, *Çavundur* ve *Çepniler*'in *sögük*'ü *sol karı yağrın*; *Salur*, *Eymir*, *Alayuntlu*, *Yüregirler*'inki *ucayladır*³³. Sözlüklerde bu şekilde bir kelime görülemedi. Buna karşılık *uca* sözü vardır ki, bu da *oturak yeri*, *sağrı* anlamına geliyor³⁴ ve *umaca* ile aynı anlamdadır. Esasen, yukarıda *sağ umaca* geçtiğine göre bunun da *sol umaca* olması gerekir.

Son dört boyun *sögükleri* ise *sol aşığlıdur*³⁵.

Oğuznâme'ye göre, yine Gün Han zamanında *Bozoklar*'ın ve *Üçoklar*'ın yaylak ve kışlakları da tâyin edilmiştir. Buna göre, *Bozoklar*'ın yaylağı *Sayram* ve *Kazgurd*³⁶ dağlarından başlayıp *ترا باخ* denilen yere kadar olan yöre, kışlakları ise *Porsuk*, *Aktağ* ve *باسار قاری*³⁷. *Üçoklar*'ın yaylağı,

²⁸ Kâşgarlı (Kilisli, II, s. 249, III, s. 183; II, 309, III, s. 242): *شكنجو = الشواء* (kebab); İbn Muhenna (s. 164): *انشوی = سكلندی*; Houtsma sözlüğü (s. 15,21): *الشوى = سوكلنجى، الشرائح = سوكلمش ات*; Tarama sözlüğü (T. D. K. I, İstanbul, 1943) *Söğlünmek* kebab edilmek, sogülme = kebab, *söğülmek* (söğürmek)-kebab etmek.

²⁹ Bu kelimenin *süük* yani *kemik* okunması ihtimali de hâtıra gelmektedir. Çünkü, *sögük*'ün, *sogülme*'den gelmiş olduğundan pek emin değiliz. Diğer taraftan, boyların ülüşlerinden çoğu veya hepsi koyunun başlıca kemiklerine göre adlanmıştır.

³⁰ *Yağrın* kürek kemiği demek olup şimdi de halk arasında (bazan hece değişimi ile *yargın* ve çoğulu *yargınlar*) kullanılmaktadır. *Karı-kuru*-kelimesine gelince bunun da *bilek*, *kol* anlamına geldiği anlaşılıyor (Ahmed b. Mahmud Yügnekî, *Hibet ul-hakayık*, Necib Asım yay. İstanbul, 1334.s. 87; *Tercümân-Türkî ve Arabî*, s. 20; Dede Korkut destanları, türlü yer).

³¹ Metinde (Berezin, s. 34) : *aşığlı*. Aşağıda *aşığlı* bir kere daha geçtiğine göre, buna biz *sağ* kelimesini ilâve ettik.

³² Berezin (s. 35) *صاغ اوماجه*. Bu kelime hakkında bk. Tarama sözlüğü, T. D. K., İstanbul, 1943, I, s. 542; Şeyh Süleyman, *Lûgat-i Çağatay*, s. 42; Hâmid Zubeyr-İshak Refet, *Anadilden derlemeler*, Ankara, 1932, s. 293.

³³ Berezin (s. 36) : *اوجايله*

³⁴ *Tarama sözlüğü*, T. D. K., Ankara, 1934, s. 694; *Kitab ul idrak* (s. 26) : *اوجا = عجز و خاصرة = اوجا*; *Et-Tuhfet-uz-zekiyye* (s. 27-47) : *الكفل = اوجا*; Şeyh Süleyman, s. 26.

³⁵ Metin (s. 37,39) : *aşığlı*; Yazıcıoğlu'nda (s. 24) : *aşuklu* ve *kıç*.

³⁶ Metinde *Başkurt*. Burada şüphesiz "Başgurd"dağları söz konusu olamaz. Bu kelime gösterildiği gibi *Kazgurd* olacaktır. *Oğuzlar*'ın yurdlarındaki ünlü dağlardan birisi olan bu *Kazgurd* dağı *Sirderya* boylarındaki *Karaçuk* (bugünkü Karatav) sıra dağlarının bir kısmı olmalıdır. Z. V. Togan'a göre (U. T. T. Giriş, s. 19), *Kazgurt Taşkent*'in kuzeyindeki dağlardır.

³⁷ *جهت زمستانگاه دست راست بورسوق و آفتاق* (bir kelimenin üstü çizilmiş) *بورسوق و باسان* : (yap. 103) 1954 numaralı nüshada (yap. 385 a) 1653. yap. 385 a) *و باسان قاری معین کرد* 2935 ve 699 nr. lı nüshalarda da böyledir.

Kürtak,³⁸ قارى سيور, *Kuşluk* ve *Bozyaka* dan *Almalık*'ın *Akdağı*'na kadar uzanan yerler³⁹, kışlaklarını da سال كچدوم قانق, تنكرى قانق gibi yöreler teşkil ediyordu⁴⁰. Burada geçen bazı yer adlarından anlaşılacağı üzere, *Oğuzlar*'ın yurdu olarak batıda *Aral* gölü ve kuzeyindeki topraklar ile doğuda *Balkaş* gölü ve *Almalık* arasındaki geniş bölge gösterilmiştir. Bu tarif X. yüzyılda *Oğuzlar*'ın oturdukları yerlere tam olarak uymamaktadır. Onlar X. yüzyılda *Sir* suyu boyları ile onun kuzeyindeki topraklarda yaşıyorlardı. Bu yüzyıldaki *Oğuz* yurdunun doğu sınırı ancak *İsficab* yani *Sayram*'a kadar gidiyordu ve bu şehir onların elinde değildi.

Oğuznâme'nin birinci bölümü burada sona eriyor. Bu bölümde *Oğuz* boylarına ait haberler dikkate değer. Yukarıda da söylendiği gibi, *Oğuz* elinin 24 boydan meydana gelmesi ve bunların da, *Bozok-Üçok* adları ile iki kola ayrılmaları tarihî bir gerçektir. I. Bölümde bize açıkça anlatılmak istenen husus, *Oğuz* elinin eski zamanlarda teşkilâtlanmış bir el olduğudur. *Orun* yani boyların el içindeki siyasî ve içtimaî mevkileri de eski zamanlarda düzenlenmiştir. *İkili* düzenin yani *sağ* ve *sol*'un bütün Türk ellerinde ve devletlerinde teşkilâtın baş kaidesi olduğu malûmdur.

Bu bölümün *Oğuz Han*'ın fetihlerini teşkil eden asıl kısmına gelince, biz burada (belki bir kaç istisna ile) eski tarihî olaylara ait hâtıraların açık izlerini göremiyoruz. *Oğuznâme*'nin bu bölümünün umumî olarak hâtıralar'ın aynen nakli ile değil de, işlenmek suretiyle yazıldığı açıkça anlaşılıyor. Bu işlemede kullanılan malzeme ise pek ehemmiyetsizdir. *Türkler*'in ilk hükümdarının adı söylendiği gibi *Ulçay* olup, bu ad da *moğolca* bir kelimedir. İlk *Türk* hükümdarına böyle bir adın verilmesi, zamanın hükümdarının *Ulçaytu* adını taşıması ile ilgili olabilir. İlk *Türk* hükümdarlarının *Nuh Peygamber*'in oğlu *Yâfes* olduğu hususu da bilindiği üzere İslâmî bir rivayettir. *Ulçay Han*'ın oğlu ve *Türkler*'in ikinci hükümdarı *Dib Yavku* ise *Oğuz* yabgularına ait, şimdi bahsedilecek olan 2. bölümde de geçiyor. Öyle anlaşılıyor ki, *Oğuz Han*'dan önce bazı *Türk* hükümdarlarını mevcut olduğunu göstermek için daha sonraki hâtıralarda geçen bazı hükümdarlar'ın adı da kullanılmıştır. *Dib Yavku*'ya halefolan *Kara Han* da bunlardan birisidir. *Kara Han* adı, *Buğra Han*'ın babası olarak ve ayrıca *Arslan Kara Han* şeklinde 3. bölümde de geçmektedir. *Kara Han*'ın kardeşleri *Kür Han*, *Küz Han* ve *Orhan*'dır. Bunlardan, *Kür Han*, bilindiği üzere, *Kara Hitay* hükümdarlarının ünvanıdır. *Oğuz Han*'ın babası ile savaşının dinî bir sebebe atfedilmesi de bu işleme ile ilgilidir. *Oğuz Han* ile babası *Kara Han*'ın savaşmaları yalnız bu

³⁸ Okunuşu şüphelidir.

³⁹ 1654 de (gösterilen yer): واچوق را درکرتاق «و» رنود وعلوربورماقاند تاکوه سفید المالیق. Öteki nüshalarda da böyledir ki, onların bu nüshaya bağlı oldukları anlaşılıyor.

⁴⁰ 1654 de: قانی دوه اسایش قوم سنکری فانی دور و دبار سنکری

sebebe yani onun doğuştan tek bir varlığa yani Tanrı'ya inanması, Kara Han'ın ise müşrik olması hususuna bağlanır.

Böylece *Türkler*'in islâmlığı çok eskiye, Oğuz Han'a kadar götürülüyor. Oğuz Han'ın cihangirlik faaliyetine geçmesi ne dinî ne de başka bir sebebe dayanmaktadır. XIII. yüzyıldaki *Türk* ellerinin muhtelif yerlerde bulunmaları Oğuz Han'ın fetihleri plânına esas olmuştur. Destanda ancak XIII. yüzyılda varlıklarını muhafaza etmiş *Türk* ellerinin adları geçmektedir. Bu ellerin teşekkülü ve eserin yazıldığı çağdaki (XIV. yüzyılın başları) yurtlarına gelişleri, Oğuz Han'ın zuhuru ve cihangirlik faaliyeti ile izah edilmiştir. Yani bu eller, Oğuz Han zamanında teşekkül etmişler ve destanın yazıldığı zamandaki oturdukları yerlere de Oğuz Han'ın fetihleri neticesinde gelmişlerdir. Bu eller başlıca şunlardır: *Uygur*, *Kaňlı*, *Kıpçak*, *Kalaç* ve *Karluk*.

Bunlardan *uygurlar*, Oğuz Han, amcalarının oğulları ile uzun mücadelelere giriştiği esnada kendi tarafını tutmuş olanlardandır. Oğuz Han, Kıl Barak üzerine çıktığı seferde, *Uygurlar*'ı, yurdu yağıdan korumaları için geriye göndermişti, *Kaňlılar* ise Oğuz Han'ın akrabaları ile savaşları esnasında ele geçen ganimeti taşımak için araba icad edenlerden türemişlerdir. Kaňlı, destana göre, kağnılı, arabalı demektir. Halbuki bu elin teşekkül zamanı pek yenidir. Kâşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl) ile çağdaş Kaňlı adlı büyük bir *Kıpçak* beyi vardı. Bu beyin buyruğu altında bulunan bir kısım *Kıpçaklar*, çok defa olduğu gibi, beylerinin adlarını almışlar ve XII. ve XIII. yüzyıllarda başlı başına bir el sayılmışlardır⁴¹. *Kaňlılar*'ın mensup oldukları ve onlar ile birlikte Oğuz Han zamanında teşekkül etmiş gibi gösterilen *Kıpçaklar*'a gelince, bunlar da aslında eskiden beri başlı başına bir el olmayıp, X. yüzyılın 5 büyük *Türk* elinden *Kimekler*'in bir oymağı idi. Ne bu oymağın, ne de *Kimekler*'in adına VIII. yüzyıl *Türk* kitâbelerinde rastgeliniyor. *Kimekler*'in tabiatıyla bizim destanda da adları geçmemektedir. Çünkü, XI. yüzyılda adı ortadan kalkmış ve kendisini iki önemli oymağı olan *Kıpçak* ve *Yimekler* temsil etmişlerdi⁴².

Kalaçlar ise, iki Oğuz boyundan müteşekkil olup daha Kâşgarlı zamanında öteki kardeşlerinden ayrılmışlardı. Destanda yalnız, XIV-XV. yüzyıllarda İran'da *Sâve* ve *Rey* bölgesinde yaşadıklarını gördüğümüz *Kalaçlar* (Halac) tanınmaktadır. Destana göre bunlar da buraya Oğuz Han'ın fethi üzerine gelmişlerdir⁴³.

Uygurlar gibi, eski bir el oldukları bilinen *Karluklar* ise, *Garcistan* ve *Hindu Kuş* dağları çevresinde yaşar bir halde gösterilmişlerdir. Bundan bizim anlayacağımız şey, *Karluklar*'ın destanın yazıldığı esnada çoğunluk ile adı geçen bölgelerde yaşamış olduklarıdır.

⁴¹ X. Yüzyılda Oğuzlar, s. 133.

⁴² Aynı yazı, s. 132-133.

⁴³ *Kalaçlar* hakkında bk. Köprülü, *İslâm ansiklopedisi*, Kalaç maddesi, V., s. 109.

Oğuz Han'ın büyük cihan fütuhatında savaştığı yabancı hükümdar ve kavimlerden ancak bir kaçının adı geçiyor. Bu hükümdarlardan birisi *Hindistan*'ın doğusundaki bir ülkenin hükümdarı olan Senci Oğul (سنجی اغول) Yağma Han'dır. Bu ad nereden alınmıştır, iyice bilinmiyor. Yağma Han adı başlıca *Kâşgar* bölgesinde oturan X ve XI. yüzyılın ünlü *Türk Yağma* eli'nden mi gelmektedir? Senci Oğul, moğol devrindeki, Moğol şehzade adlarını hatırlatıyor. Diğer bir hükümdar da, *Başkurt* hakimi Kara Şit'tir. Fakat Kara Şit ileride *Oğuz* yabgularından birinin düşmanı olarak yeniden karşımıza çıkıyor. Böylece açıkça anlaşılıyor ki, Oğuz Han'a düşman hükümdarlar bulmak için, yabguların çetin düşmanlarından biri olduğu anlaşılan Kara Şit de seçilmiştir.

Oğuz Han'ın fetihlerinde karşısına çıkan en büyük düşman hükümdar ise *Kıl* (veya *İt*) Baraktır. Kıl Barak, *İtil*'in ötesinde *Karanlıklar ülkesine* yakın yerlerin hükümdarıdır. Bu yerlerin halkının erkekleri çok çirkin olup, yüzleri köpek yüzüne benzemekte imiş. Kadınları ise güzelmış. Bunlar savaşıacakları zaman derilerine ak ve kara renkte tutkallar sürdüklerinden kendilerine ok ve kılıç işlemiyormuş. Bu sebeble yapılan savaşta Oğuz Han yeniliyor ve askerlerinden çoğu öldürülüyor Oğuz Han çekilmek zorunda kalıyor. Sonra elde edilen kadınları ile hileleri anlaşılıyor, yapılan bir baskın ile Kıl Barak yenilip öldürülüyor⁴⁴. Kıl Barak adının nereden geldiğini bilmiyoruz. Destanda geçen başlıca düşmanlar arasında, *Gürcüler*, *Rumlar* ve *Frenkler* de vardır.

2 — Oğuz Yabgularına Dair Rivayetler :

Oğuz yabgularına dair rivayetler, *Dib Yavku* ile başlıyor⁴⁵ *Dib Yavku*, *Gün Han*'ın oğlu *Oğuz Han*'ın torunu olarak gösteriliyorsa da bunun sun'i bir bağlama olduğu açıkça anlaşılıyor. Çünkü, *Gün Han*'ın oğulları, ilk 4 *Oğuz* boyunun babaları olan *Kayı*, *Bayat*, *Alka evli*, *Kara evli*'dir. *Dib Yavku*, bir gün divanda beylerine, dedesi *Oğuz Han*'ın ülkeleri nasıl aldığını ve nereleri fethettiğini sordu. Beyler arasından *Salur*'dan *Ulaş* ve oğlu *Ulat* (اولات) diz yere vurarak dediler ki: "Gün doğusundan, gün batısına dek olan yerleri atalarınız fethetmişti. Biz sizinle müttefikiz, ülkelerden vergi almak için harekete geçelim, baş eğmeyenler olursa savaş ile öyle bir hale getirelim ki atalarımızın adı eskisi gibi kalsın ve hiç kimsede vergi vermekte ağır davranmasın". *Dib Yavku* bu sözlerden pek memnun kaldı. Bu baba ve oğlun sözlerine kulak vermez ise ülke ve hükümdarlığını koruyamayacağını düşünerek onlara tam bir güvenle bağlandı. *Salur* beyi ve oğluna katında yüksek bir değer verdi. *Dib Yavku*, onlar gibi kendisi ile ittifak edecek beglerin olup olmadığını sordu. Onlar, *Yazır* beyi *Alan*? (metin: آلی) ile oğlu *Bulan*

⁴⁴ Yap. 378 a. Bugün Türkiye'nin bazı yerlerinde uzun tüylü, koşucu, bir av köpeğine kıl barak deniliyor (Hâmid Zübeyr-İshak Refet, Anadilden derlemeler, s. 26). Kıl barak, Anadolu'da söylenen bir masalda da geçiyor.

⁴⁵ Yap. 385 a

(بولان), Dib Cenksü (ديب جنكشور)⁴⁶ ve oğlu Dürkeş (درکش), *Döger'* den Taş Beg ve oğlu Yalgu? Beg (يلغو) ve *Bayındır'* dan Tülü Hoca (تولو خواجه) nın kendileri ile müttelik olduklarını, nerede yağısı var ise birlikte harekete geçecekleri cevabını verdiler. Dib Yavku bu cevabı da beğenmiş, "bunlar benimle aynı görüş ve düşüncede olur ise, işlerin sonu iyi olur" diyerek bu begleri katına getirtmişti. Sonra onların oğullarını elçilik ile, *Gurk-ı Başkurt, Fars, Kirman, Isfahan, Bağdad ve Basra'*ya göndererek bura halklarından geçmiş ve gelecek vergileri aldı. Atalarına olduğu gibi, dört bucağın hükümdarları ona da baş eğdiler. Bir müddet hükümdarlık ettikten sonra Uzak doğuda, (ميكان)⁴⁷ ili başkaldırıyor. Bunlar (kendilerinden iki kişi başkalarından 10 kişiye karşı koyabilecek derecede), güçlü insanlar olup, gün doğarken davul çalarlar idi. Dib Yavku sefer yaparak bu eli eziyor. Seferden döndükten sonra bir gün atının tökezlemesi üzerine düşüp oyluk kemiği kırılıyor ve bundan ölüyor.⁴⁸

Anlaşılabacağı üzere, Dib Yavku, beyleri üzerinde gereken nüfuz ve kudrete sahip değildir. Bundan sonra gelecek olan yabguların çoğu için de aynı söz söylenebilir. Oğuz yabgularından hiç birisinin tarihçe adlarının bilinmemesi bu sebeple de belki ilgili olabilir. Burada *Salur* beylerinden Ulaş adı da dikkati çekiyor. Çünkü, bilindiği üzere, Dede Korkut destanlarının baş kahramanı *Salur Kazan Beg'*in babasının adı da Ulaş'tır.

Dib Yavku'dan sonra yerine (فورس) Yavku geçiyor⁴⁹. Bunun Dib Yavku'nun oğlu olup olmadığı söylenmiyor. Bu Yabgu'nun nâibi, Alaş (آلاش) Oğlu Olsun olup, yabgu her işi onunla istişare ederek yapardı; 30 yıl hükümdarlık ettikten sonra ölüyor. Bu Yabgu'yu oğlu قورويستاق takibediyor. Bu ise 90 yıl hükümdarlık etmiş ve ondan sonra İnal Yavku yerine geçmiştir. İnal Yavku'nun 120 yıl hükümdarlık ettiğinin söylendiği yazılmaktadır.

Karu (Kara?) Dede Gezençük (کزنجوک), *Salur Damkak* (دامقاق) ve *Salur* ارکسی onun vezir, nâib ve beyleri idiler. İnal Han'ın yerine oğlu İnal Soyram (سوريم)⁵⁰ Yavku geçti. Yedi yıl hükümdarlık etti. Veziri *Salur'* dan کفتی خوجه (کشی) 1654 de, nâibi de *Tiva* boyundan شابان Hoca idiler.

⁴⁶ Kâşgarlı (K. Rifat, III, s. 279, B. Atalay, III, s. 378), *Hoten'*i fetheden Cenksü adlı bir beyden bahseder. Harizmşah Muhammed'in annesi Terken Hatun'un babasının adı da Cenksü olduğu gibi (İbrahim Kafesoğlu, *Harizmşahlar devleti tarihi*, T. T. K., Ankara, 1956, s. 131, not. 21), *Çağatay* hanlarından birisinin de bu adı taşıdığı malumdur (Barthold, *Çağatay* maddesi, *İslâm ansiklopedisi*, III, s. 269; Grousset, *L'Empire des steppes*, s. 414). Çengşi bir rütbe ve erkek adı olarak Uygurlar'da da geçiyor (A. Caferoğlu, *Uygur sözlüğü*, İstanbul, s. 43).

⁴⁷ 1654 nr. lı nüshada: تکان, diğerlerinde de öyle.

⁴⁸ Yap. 385 b.

⁴⁹ Bütün nüshalarda böyle.

⁵⁰ Metinde (yap: 385 b) ilk önce صير yazılmış sonra bu çizilerek üzerine سوريم konmuştur. Bir kaç satır aşağıda yine bu hanın adı صيره olarak geçiyor. 1654 nr. lı nüshada ise: صيرو.

Soyram Yavku, oğlundan hoşnut olduğu için kendi hayatında onu tahta çıkardı. Bu hükümdarın adı ve lâkabı Ala Atlı-Kişi Donlu-Kayı İnal Han idi. Yani o da dedesi ve babası gibi İnal adını (aslında her halde ünvan) taşımakta, *Kayı* ise onun mensup bulunduğu boyu göstermekte, Ala Atlı-Kişi Donlu (samur elbiseli) sözü de onun lâkabı olmaktadır. Peygamber Hazret-i Muhammed onun çağında zuhur etmiş, İnal Han da Karu Dede Gezençük'ü Peygamber' in katına göndererek Müslüman olmuştu. İşte burada birdenbire Korkut Ata'ya geçilerek, onun *Bayat* boyundan ve Kara Hoca'nın oğlu olduğu, İnal Soyram Yavku Han zamanında zuhur ettiği, çok akıllı, bilgili, kerâmet sahibi bir insan idiği ve 295 yıl yaşadığı söyleniyor.⁵¹ Yukarıda geçen Karu Dede Gezençük adı ile Korkut Ata'mı kastediliyor, bu iki ad arasında herhangi bir mü-nasebet var mıdır, anlaşılamıyor.

Korkut Ata, destanda, güngörmüş, işbilir bir devlet adamı olarak görülmektedir.

Bayındır'dan Dönger (دونگر) oğlu Erki, Ala Atlı-Kişi Donlu-Kayı-İnal'ın nâibi ve *Döger*'den Ayıldur (آیلدور) da veziri idiler. Bu hükümdarın ölümü üzerine nâibi Erki, ulu bir *yuğ* (ölü) *aşı* verdi. Bu ulu aşda iki havuz-yapılarak biri ayran, biri de kıımız ile doldurulmuş, at, sığır ve koyun eti tepeler gibi yığılmıştı. Böylece, etraftan yas için gelenler bu *yuğ* aşından yemişler ve hattâ dönerken de beraberlerinde götürmüşlerdi⁵²

Kayı İnal Han'ın ölümü esnasında bir oğlu oldu. Korkut Ata ile Erki ona Tuman⁵³ adını verdiler. Tuman ergenlik çağına gelinceye kadar Erki'nin ona nâiblik etmesi kararlaştırıldı. Erki, Ayran ve kıımız dolu iki havuz yaptırdığı için, Köl Erki Han deyip onu hükümdarlık tahtına çıkardılar. Burada önemli bir hususa işaret edilmektedir. Biz X. yüzyılda *Oğuz* yabgularının nâibleri olduğunu ve bunlara *kuzerkin* (kül erkin) denildiğini biliyoruz⁵⁴. İşte burada bir *Oğuz* yabgusunun bir nâibi söz konusudur. Aslında nâib demek olan *kül erkin* bir şahsın lâkabı ve adı sanılmıştır. Demek oluyor ki, *Kayı İnal*'ın *kül erkin*'i yani nâibi olan *Bayındır* Dönger'in oğlu, Tuman Han'a da nâiblik yapmıştır.

Korkut Ata'nın tavsiyesi üzerine, Tuman ergenlik çağına gelinceye dek Köl Erki'nin ona nâiblik etmesi kararlaştırıldı. Aradan dokuz yıl geçti. Tuman, ergenlik çağına gelince, sağ ve sol kollardan başına 300 kişi topladı ve tahtı istedi. Köl Erki, Tuman'ın bu hareketinden korktu ve kaygılandı. Bununla beraber, nâiblerine Tuman için 900 baş koyun ve 90 baş kısrak keserek ulu bir toy vermelerini, kendisinin ava gittiğinin bildirilmesini söylemiş ve bunun arkasından Korkut Ata gelince onu

⁵¹ Yap. 385 b.

⁵² Yap. 385 b.

⁵³ Yani Duman.

⁵⁴ X. Yüzyılda Oğuzlar.

ağırlamaları için de 3000 koyun ve 30 kısırak hazırlanmamasını buyurduktan sonra Korkut Ata'ya:

"devletin seçkin kişisi sensin şöyle bir iş çıktı, hakkın Tuman Han'da olduğu şüphesizdir. Taht ve ülke onundur, nasıl düşünür ve hangi işi doğru görürse onu yapsın, biz de ona uyarız" diye haber gönderdi⁵⁵. Korkut Ata bu sözleri beğenip Köl Erki'nin katına geldi. Sonra Köl Erki, Tuman için toy verdi. Bu esnada toy için getirilmiş olan koyunlara üç kurt geceleyin saldırmak istedi ise de bu koyunlara bakan Kara Barak adlı köpek, sürüyü bir boğaza götürüp, kurtlar ile boğuşarak koyunların yok edilmelerini önledi. Tuman koyunların dilinden anladığı için kurtların sürüye saldıracaklarını biliyordu. Ertesi gün 300 atlı ile harekete geçip, Kara Barak'ın fedakâr ve akıllıca hareketini görüp kurtları öldürerek sürüyü geri getirdi. Bundan sonra yedi gün ve yedi gece süren ulu bir toy veriliyor. Korkut Ata, Tuman'a, Köl Erki'nin kocamış olup, bir iki günlük ömrü kaldığını, ona işden el çektirilir ise, el'in bunu Erki'nin başına kakacağını ve onu tanımayacağını söyleyerek, Erki'nin kızı ile evlenmesini tavsiye ediyor ve: "Erki'de sana mal ve hazinelerini versin zaten bir kaç gün sonra ölür, taht mutlaka senindir" diyor. Tuman, Erki'nin kızı ile evlenmek suretiyle Korkut Ata'nın tavsiyesini yerine getiriyor. Fakat Ayne Han'ın oğlu اورۇ Han, Köl Erki'nin kızına göz koymuş onunla evlenmek istiyordu. Tuman'ın onunla evlendiğini duyunca, Tuman'la savaşıp, kızı elinden almak istedi. Bunu işiten Tuman, çeri toplayarak اورۇ Han'ın üzerine yürüyüp onu tutsak alıyor ve öldürüyor. Bir müddet düşmanının yurdunda oturuyor. Bunun üzerine karısı yanına gelmek için yola çıkıyor ise de yolda bir oğlan doğuruyor. Köl Erki, çocuğu yanına getirip ona Kayı Yabgu adını veriyor. Sonra kadın kocasının yanına gidiyor. Tuman, kendisine baş eğmek ve vergi vermek şartları ile Ayne Han'a yurdunu geri verip dönüyor.

Bu Ayne Han ve oğlu اورۇ Han kimlerdir? Rivayetlerde bu hususta herhangi bir açıklama yoktur. Ebulgazi çok defa yaptığı gibi, burada da kaynağı olan bu eserin ifadesini değiştirmiş ve اورۇ adını *Auşar* okumuştur⁵⁶. Fakat bu, elimizdeki yazmalara göre, daha ziyade bir şahıs adı olarak görünüyor. Bu اورۇ Han belki de *Kıpçak* büyüklerinden birisini ifade etmektedir.

Tuman'ın, Köl Erki'nin kızından doğan ve Kayı Yabgu adı verilen oğlu, delikanlı olunca, bir gün ırmak kıyısında oyun oynadığı bir arkadaşı ile kavga edip, *Türkler*'in tiken (تكان) dedikleri ince bir kamışı arkadaşının boynuna vurarak onu ikiye biçiyor. Bu sebeble ona Tigen Bile

⁵⁵ Yap. 386 a

⁵⁶ *Şecere-i Terâkime*, T.D.K, İstanbul, 1937 s. 33 a. Moskova, Leningrad yayını 1958. s. 46. Ebulgazi'nin ifadesi beni de, Reşidüddin'deki bu اورۇ adının *Auşar* olacağı suretinde yanlış bir hükme vardırırmıştı (*Auşarlar*'a dâir, Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 468).

FINISH
PLSS

Faruk Sümer

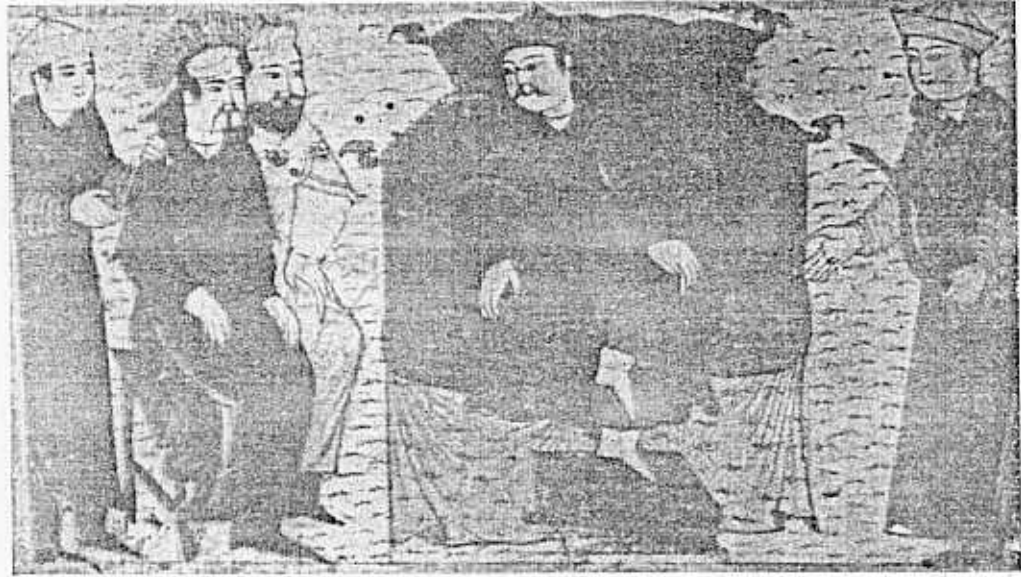
Res. 5 — Oğuz Han'ın oğulları babalarına buldukları yay ve okları takdim ediyorlar.

Res. 6 — Oğuz Han'ın oğlu Gün'ün hanlığı. Sağdakiler Ay, Yıldız.
Soldakiler Gök, Dağ, Deniz.

Faruk Sümer

Res. 7 — Køl Erki Han. Sağda torunu Tiken Bile Er Biçgen. Solda ortada Tuman Han, onun sağında oturan Korkut Ata (Dede Korkut).

Er Biçgen lâkabı veriliyor ⁵⁷. Bu şehzade bir gün dedesine tahtı artık asıl sahibine geri vermesi gerektiğini hatırlatıyor. Bunun üzerine Köl Erki bir toy verip başta Korkut Ata olmak üzere bütün Oğuz ulularını ve beğlerini toplayarak: "32 yıl bu tahtda oturdum, şimdi hak Tuman Han'ındır. Çünkü bu, babasıdır. Eğer benim ailemin de pâdişah olmasını isteseydim bu boş bir umut olurdu. Hükümdarlık Ulu Tanrı'nın bu iş için seçtiği kimselere ve soy olanlara yaraşır ve aslı soy olanın da asla yanılmıyacağı apaçık bir gerçektir. Ben 32 yıl saltanat sürdürdüm. Eğer bir kimse benden incinmiş ise söylesin" dedi ⁵⁸. Orada bulunanlar bir ağzdan kendisinden daima hoşnut ve memnun idikleri cevabını veriyorlar. Bundan sonra Köl Erki, torununa dönerek: "ey torunum, işin sonunda bana yağı oldun ve baş kaldırdın, gel kutlulukla tahta otur" dedi. Dokuz yaşındaki torunu dedesine şöyle cevap veriyor: "Bu hususta kineş yapmam gerektir, yarın gündüz ben onu yaparım ve senin buyruğuna da ihtiyaç yoktur". Geceleyin babası Tuman'la buluşan çocuk, "baba dururken oğul'un tahta çıkması nasıl yakışık alır. Tahta sen çık, kocayınca buyruğun üzerine ben çıkarım" dedi.

Çocuğun bu sözlerinden babası Tuman pek seviniyor. O gece etrafa ulaklar gönderip, bütün beğleri katına okuyor. O güne kadar görülmemiş ihtişamda pek ulu bir toy veren Tuman, hükümdarlık tahtına çıkıyor ve yüz gün hükümdarlıktan sonra kendisi inip oğlunu tahta, çıkarıyor.

Tiken Bile Er Biçgen Kayı Yabgu, 90 yıl hükümdarlık ediyor, o birçok meziyetleri ile öğülüyor. Ondan sonra yerine oğlu, Ula Demür Yabgu geçiyor. Bunun Kara Alp adlı bir kardeşi vardı. Ula Demür'ün hükümdarlığının 11. yılında, Uygur hanı Azıklı Arslan Han düşmanlık gösteriyor. Talas yöresinde yapılan savaşta Azıklı Arslan Han ulu beyleri ile öldürülüyor. Fakat merhametli bir hükümdar olan Ula Demür Yavku, Azıklı Arslan Han'ın tutsak edilmiş olan oğluna Alp Tuğaç adını koyarak ona babasının ülkesini veriyor. 75 yıllık bir hükümdarlıktan sonra Ula Demür Yavku ölüyor, oğlu yoktu ⁵⁹.

Burada karşımıza önemli bir mes'ele çıkıyor. Destanda Ula Demür Han uruğu'nun (yani ailesinin) hükümdarlıklarının sona erdiği, yabgu oğullarının kalmadığı ve onun soyunun kesildiği açıkça söylendikten sonra, Kara Han ve Buğra Hanlar'ın hükümdarlığının anlatılmasına geçiliyor. Esasen bu açıklamalar olmasa bile biz, Oğuz yabgularına ait hâtıraların Ula Demür Yabgu ile sona erdiğini ve başka bir hânedana ait hâtıraların anlatılmasına geçildiğini kolayca anlayabilirdik. Fakat, Oğuznâme'de herhangi bir maksatla yukarıda naklettiğimiz ifadelere rağmen, Kara Han, Ula Demür Yavku'nun kardeşi olarak gösterilmektedir.

Sözde Ula Demür'ün babası, Kayı Yavku Han (Tiken bile Er Biçgen) Urca (اورجه) Han adlı birisi ile savaşırken beşikte olan Ula Demür'un kardeşi Kara Alp'ı alıp götürmüş. Kara Alp, sonra geri dönmüşmüş ⁶⁰. Bu sözlere tarihî olması pek muhtemel başka bir rivayet esas

⁵⁷ Yap. 387 a.

⁵⁸ Yap. 387 b.

⁵⁹ Yap. 387 b.

⁶⁰ Yap. 387 b.

olmuştur ki, bu rivayet *Oğuz* yabgularından birisine ait olup, çok ileride anlatılmaktadır. Sırayı bozmak için burada ondan bahsedilmemiştir.

Oğuznâme'nin 2. bölümüne ait rivayetlerin muhtevasını oldukça geniş bir şekilde tanıtmaya çalıştık. Çünkü, bu bölümdeki rivayetlerin mahiyeti oldukça başkadır. Bunlara esas itibarıyla, râvinin veya yazarın şahsî müdahalesine az maruz kalmış, tabii rivayetler gözü ile bakılabilir. Yani bunlarda atadan ve dededen işitilmiş, kuşaktan kuşağa geçmiş hâtıraların hususiyetleri görülebiliyor. Bu böyle olmakla beraber, burada bize anlatılan şeyler, esaslı bir kısmı kararmış, yani unutulmuş hâtıraların son izleri olarak görünüyorlar. Bu sebeble de, bunlar, inandırıcı ve güvenç verici vasıf ve unsurlardan mahrum olarak, dohuk, silik ve zayıf bir mahiyet arz etmektedirler. Üstelik, verilen haberler de umumiyetle basit ve ehemmiyetsizdir. Onlarda önemli dış ve iç olaylar anlatılmıyor. Görüldüğü üzere, burada, *Oğuz* elinin veya *Oğuz* beylerinin yaşayışlarına, onların düşmanları ile münasebetlerine ait açık haberler yoktur. Söylenen şeyler hemen hemen yabguların adları, tahta çıkışları, ölümleri ve onların beylerinin adlarına inhisar ediyor. Kısaca bu hâtıralar Dede Korkut destanlarındaki gibi canlı, dekorlu ve hareketli bir hayatı tasvir etmekten pek uzaktırlar. Bu hâtıralar, şüphesiz X-XI. yüzyıllarda *Sirderya* boylarında ve onun kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan *Oğuz* elinin yabgularına aittir. Tarihçe bu yabguların yaşayışları ve hattâ adları üzerinde bilgimiz yoktur. Bundan ötürü de, rivayetlerde bu hususta verilen haberleri kontrol etmek imkânına sahip değiliz. Yani bu rivayetlerdeki, destanî unsurları bir tarafa bırakarak onların özünü teşkil eden kısmın gerçekliğini doğrulayabilecek tarihî delillerimiz yoktur. Bu böyle olmakla beraber, rivayetlerdeki yabgu adlarının ve bazı olayların bilerek uydurulmuş olduklarına ihtimal verilemez. Hattâ belki bunların gerçek bir mahiyetleri oldukları bile söylenebilir. Râviler, yabgu sözünün hükümdar ünvanı olduğunu bilmemektedirler. Gerçekten, Selçuklu ailesinin ilk faaliyete geçtiği zamanlardan sonra, bu ünvan umumiyetle *İslâm* ülkelerine gelen *Türkler* arasında kullanılmamış ve böylece unutulup gitmiştir. Bu sebeple râviler, onun hükümdar ünvanı olduğunu bilmedikleri, isim sandıkları için bu kelimedenden sonra bir çok kere han ünvanını da koymuşlardır. Biz yabguların nâibleri olduğunu ve bunlara *kül erkin* denildiğini biliyorduk. Rivayetler bunu doğrulamıştır. Ancak, *yabgu* gibi, *kül erkin*'in de bir ünvan olduğu unutulmuştur. Türkiye Selçukluları devleti teşkilâtında *saltanat nâibliği* (niyâbet-i saltanat) memûriyeti vardı⁶¹. Bu memurluğun yabgularından gelebileceği ihtimali her halde düşünülebilir. Nâiblik müessesesi Dede Korkut destanlarında da açıkça görülmektedir. Orada büyük beylerin ve şehzadelerin nâiblerinden bahsedilmektedir. Rivayetler de, nâible beraber bir de vezirden bahsediliyor. Acaba yabguların nâibden ayrı olarak vezirleri de var mı idi? Biz bundan şüphe ediyoruz. Her halde, Yabguların en yüksek iki memuru *kül erkin* (nâib) ile *sübaşı* (ordu kumandanı) idi⁶².

⁶¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, T. T. K., İstanbul, 1941, s. 101.

⁶² Bu hususda X. yüzyılda *Oğuzlar*.

1. Türk Hanlarının Soy Kütüğü

Ulçay Han
(Nuh Peygamber oğlu, Yâfes)

Dib Yavku

Kara Han   Kür Han   Küz? Han   Or Han

Oğuz Han

Gün Han

2. Yabgular Soy Kütüğü

Dib Yavku

Beyleri: *Salur* Ulaş, oğlu Ulat;
Yazır Alay, oğlu
Bulan; Dib Cenksü,
oğlu Dürkeş;
Döğer Taş Beg,
oğlu Yalgu? Beg;
Bayındır Tülü Hoca

قورس ياقو

Nâibi: Alaş Oğlu Olsun

قوروياساق

(90 yıl)

İnal Yavku
(yabguluğu 120 yıl
rivayet olarak)

Karu Dede Gezençük,
Veziri: *Salur* Damkak,
Naibi: *Salur* اوکمی

İnal Soyam Yavku
(7 yıl)

Veziri: *Salur* کفتی خواجه
Naibi: *Yıva* شابان

Ala Atlı-Kişi Donlu-Kayı-İnal

Bayat Kara Hoca oğlu
Korkut Ata,
Nâibi: *Bayındır* Dönger oğlu Erki
Veziri: Doğur آیلدور
Kül Erki
(32 yıl nâiblik, hükümdarlık)

Tuman
(100 gün)

Tiken Bile Er Biçgen
Kayı Yavku
(90 yıl)

Ula Demür Yavku
(75 yıl)

3— Kara Han ve Buğra Hanlar'a Dair Rivayetler:

Bu bölümde Kara Han ve Buğra Hanlar ve onların soyundan hükümdarlardan bahsediliyor⁶³.

Kara Han yirmi yıl saltanattan sonra ölüyor ve yerine oğlu Buğra Han geçiyor. Buğra Han'ın İl - Tekin, Kuzu? Tekin (توزونکین) Tekin ve Beg Tekin adlı üç oğlu vardı. *tekin*, "güzel yüzlü" demekmiş. *Buğra hanı* aş da bu hükümdara aittir. Rivayet olarak anlatıldığına göre, bir gün acıkmış olan askerleri Buğra Han'a "ne yemek yapalım" demişler. O da acele ile bir miktar unu hamur yapıp yassıldıktan sonra tencereye koyuyor. O tarihten bu zamana değin bu aş onun adıyla anılıyor⁶⁴.

Buğra Han'ın zamanı âdalet içinde geçmiş ve halk müreffeh bir hayat sürmüştür. Buğra Han'ın Bayra (بایرا) adlı bir hatunu vardı. Bayra Hâ-tun çok akıllı bir kadın olup devleti, daha ziyade o idare ediyordu. Bayra Hâ-tun aynı zamanda hükümdarın üç oğlunun da anası idi. Bir gün ansızın öldü. Buğra Han sevgili karısının ölümüne pek üzüldü. Üç yıl çadırından

⁶³ Yap. 388 a

⁶⁴ Gösterilen yer. *Şirazlı Ebû İshak*'ın (XV. yüzyıl) *Divan-i et'ime* yani *aşların divanı*'nda geçen *buğra* şüphesiz bu yemekten başkası değildir. *buğra aş* burada en ünlü yemeklerden birisi olarak görünüyor. Bu yemek bir *Horasan* yemeği olup, *Fars*'ın *muza fer* denilen pilâvı onun rakibi idi. Hattâ şâir *Şehnâme* tarzında her iki yemeği birbiri ile savaştırır ve *muza fer*i galip getirir (*Habib-i İsfahanî* yay., İstanbul, 1303, s. 105, 118). Şâir bu yemeğin sabah yendiği zaman ayrı bir lezzeti olduğunu söylüyor (s. 15). Fakat o, *buğra*'nın nasıl yapıldığını açık bir dil ile anlatmamakta yani bu yemeğin tam bir tarifini vermemektedir. Bununla beraber sözlerinden anlaşıldığına göre, bu yemek, un (yahut hamur parçaları) yağ, nohut, şalgam, havuç, soğan, sarmısak ve hattâ sirke gibi maddelerden yapılıyordu. Yeğmeğin tepesinde *kavrulmuş et*? (kalye) vardı ve üzerine de katık serpiştirilmişti (s. 112). Yine türkçe bir kelime olan *katık*'ın, *yoğurt*, *keş*, *turşu* ve bazı nebatlardan meydana gelmiş bir karışım olduğu söyleniyor (*Tercüme-yi burhan-ı katı*, II, s. 293). Belli başlı farsça sözlük yazarlarının Ebû İshak'ın divanının hemen her sahifesinde geçen ve yine orada *muza fer* ile yemeklerin pâdişahları olarak gösterilen *buğra* hakkında doğru ve tam bir bilgi sahibi olmadıkları görülüyor. Asım Efendi (I, s. 289), bu yemek için, "bizim diyarda *Acem yahnisi*, bazı diyarda *salma aş* dedikleri yemektir sözünden sonra, *boranın buğra hânî*'nin muharrefi olduğunun denildiğini de kaydediyor. *Giyas ul-lûgat*'da *buğra*'nın *nohut* unu yuvarlaklarından yapılan bir yemek olduğu, *Ayin-i Ekberî*'de ise onun için *et*, *nohut*, *yağ*, *şeker*, *sirke* ve *havuçtan* yapılan bir nev'i pilâv deniliyor (Muhammed Pâdişahî, Ferheng-i Âncendrac, tahrân, 1335, s. 739). *Ferheng-i Nizâm*'da ise (bk. *Ziya Şükûn*, *Farsça-Türkçe sözlük* İstanbul 1944, s. 346), *buğra*'nın hainur yuvarlağının *havuç* ve *şalgamla* pişirilmesinden yapıldığı söyleniyor ki Ebû İshak'ın tarifine en uygun olanı da budur. *Buğra*'nın bu ad altında Türkiye'de tanınmamış olduğu anlaşılıyor. Fakat, şüphesiz başka adlar altında bu yemek biliniyordu. Nitekim Asım Efendi yukarıda bildirildiği üzere buna *Türkiye'de Acem yahnisi* ve *salma aş* denildiğini yazmıştır.

Türkiye'nin birçok yerlerinde pişirilmekte olan *boranı*'nin aynı yemek olduğu hakkındaki rivayet doğru değildir. Esasen Ebû İshak'ın divanında *boranı* ve *börek* ayrıca zikrolunmaktadır (s. 10, 22, 42, 44, 48, 55, 58, 84, 86, 76, 101, 104). Ebû İshak'ın divanı bize açıkça gösteriyor ki *Türkler*'e mahsus bir çok yemekler *İrânlılar*'a geçmiş bir çok yemek ve yiyecek kelime ve istilâhları da *farsça*'da yer almıştır. Bu hususun, *tutmaç* ve diğer bazı *Türk* yemekleri üzerinde hazırlamakta olduğumuz bir yazıdan iyice anlaşılacağını sanıyoruz.

dışarı çıkmayarak Bayra Hatun için yas tuttu. Bu yüzden güçsüz bir koca haline geldi. Beyler ona üç oğlundan hangisinin kendisine vekil (kaim-i makam) olmasını istediğini sordular. Buğra Han bunu onların isteğine bıraktı. Beylerin, üçünün de tahta lâıyk olduklarını söylemeleri üzerine: “*her nesnenin ortası begenilir*” cevabını verdi. Beyler hanın, ortanca oğlunu tavsiye ettiğini anlayarak Kuzu Tekin’i hanlık tahtına çıkardılar. Kuzu Han bir gün babasını ikna ederek ava götürdü. Avda Kuzu Han, Buğra Han’a: “*ben sizin için bir kız alıb onu annem yerine koyacağım*” dedi. Buğra Han ağladı ve: “*hangi kadın annen Bayra Hâtun’un yerini alabilir. Üstelik kadının baba ile oğul arasına fitne ve fesat sokmasından korktuğum için evlenmekten çekiniyorm*” dedi. Kuzu Han, bu hususta da babasını ikna ederek onu beylerin başı Günçe (كونچه) nin kızı ile evlendirdi. Fakat Buğra Han’ın korktuğu oldu. Evlendiği kadın, Kuzu Han’a sevgisini bildirdi. Kuzu Han’ın bunu redetmesi ve onu kocasına karşı hiyanetinden ötürü cezalandıracağını söylemesi üzerine daha önce davranan kadın, Kuzu Han’ın kendisine tasallut etmek istediği iftirasını ortaya attı. Bu zamanda *Dev kayası* denilen yüksek bir dağın eteğinde 2 ejder varmış. Herhangi bir kimse bir suç ile itham edilir ise bir azası sakatlanıp ejderlere götürülmüş. İtham edilên, suçsuz ise ejderler-kendisine bir şey yapmazlar ve azasını eski haline getirirlermiş. Kuzu Han babasının buyruğu üzerine, gözlerine mil çekilerek ejderlerin önüne götürülüyor. Ejderler, suçsuz olduğundan ötürü, ona bir şey yapmayıp gözlerini iyi ediyorlar.

Kuzu Han, sadık atabeyi (metin: atalık) ve ordusunun kumandanı Sarı Kılbaş ile yurda dönünce, yağının, babası Buğra Han’ın üzerine saldırmış olduğunu öğreniyor. Bunun üzerine harekete geçip düşmanı yenerek babasını kurtarıyor. Üvey annesi iftiracı kadın, ağır bir şekilde cezalandırılıyor. Sonra Buğra Han ölüp yerine faziletli oğlu Kuzu Han geçiyor.

Oğuznâme’deki bu Buğra Han’ın Kara Hanlılar’dan hangi Buğra Han olduğunu anlamak pek mümkün olmasa gerek. Bu Buğra Han belki de 992 de *Buhara’ya* giren aynı addaki *Kara Hanlı* hükümdarını ifade etmektedir. Çünkü, bu tarihî Buğra Han’ın (ölümü aynı yıl) da üç oğlu vardı. Fakat bunlar tarihçe, Yusuf Ahmed ve Ali olmak üzere, islâmî adları ile tanınmışlardır⁶⁵.

Kuzu Han *Talas*’da tahta çıkarak 75 yıl hanlık ediyor. Onun ölümünden sonra, akrabasından Yukak (يوقاق) *Külenk* (كولنك) denilen yerde tahta oturup 7 yıl hüküm sürüyor. Bunu da Kara Arslan Han takip ediyor. Bu da كولنك de tahta çıkıyor. Tekrarlanan bu yer adının nerede olduğu bizce bilinmemektedir. X. yüzyılda *Karluklar* ülkesinde *Gülân* adlı bir kasaba vardı⁶⁶. Acaba bu iki ad aynı yeri mi ifade ediyor?

Kara Arslan Han’ın kırk hâcibi vardı. Fakat o, *Süvar* elinden getirilmiş olan *Süvar* سوار adlı kölesini çok seviyordu. Bu yüzden onu

⁶⁵ O. Pritsak, *Karahanlılar*, İslâm ansiklopedisi, cüz 58.

⁶⁶ X. Yüzyılda *Oğuzlar*, s. 1959.

kendisine *inak* yaptı. Hâcibler köleyi kıskanıp ona iftira attılar. Sözde Süvar efendisini devirip kendisi onun yerine geçecekmiş. Arslan Kara Han bizzat tabutun içine girip kendisini kasden öldü göstererek gerçeği meydana çıkarıyor. Yalan sözlerinden dolayı hâciblerini cezalandırıyor. İnaki Süvar'ı ise sadakatından ötürü, ordu kumandanı ve nâibi yapıyor⁶⁷. Arslan Kara Han 70 yıl mutluluk ve ululukla hükümdarlık ediyor. Bu kadar uzun zaman hanlık yapmasına rağmen henüz oğulları çocuk yaşta oldukları için amcası oğlu "Osman"⁶⁸ yine *Külenk*'te tahta çıkıp 12 yıl hükümdarlık ediyor. Bundan sonra « ایل » adlı birisi hükümdar oluyor. O çok yaşlı olduğu için ancak 3 yıl hanlık ediyor ve yerine oğlu Şa'ban (شعبان) geçiyor. Bu da 22 yıl hanlıktan sonra ölüp tahtını Turan Han'a (توران)⁶⁹ bırakıyor. Turan Han'ın bir kaç yıllık hanlığından sonra oğlu Ali Han ona halef oluyor. Ali Han selefinin aksine olarak *Yeñi Kent*'de tahta çıkıyor. Burada da yine sun'i bir bağlama mı vardır? Ali Han'dan öncekiler *Talas*'da ve كورلك denilen yerde tahta çıkmışlarken Ali Han, *Oğuz* yabgularının kışlağı *Yeñi Kent*'de hükümdar oluyor.

Burada zikredilen hükümdarlardan hiç olmaz ise, baştakilerin Karahanlı ailesinden oldukları şüphesizdir. Fakat görüldüğü üzere rivayetlerde bu ünlü *Türk* hânedanının tarihi hakkında önemli hiçbir haber yoktur. Râviler bize bir hükümdarlar listesi vermekte ve hükümdarlardan ikisine ait destanî mahiyette menkibeler anlatmaktadırlar. Bu listedeki bir kaç hükümdar adı Kara Hanlıklar'ın tarihî soy kütüğünde görülebilmektedir.

4— Şah Melik ve Selçuklular İle İlgili Rivayetler:

Turan Han'ın oğlu olarak gösterilen Ali Han, mühim bir tarihî şahsiyetin babasıdır.

X. yüzyılda *Oğuzlar* adlı yazımızda destandaki Şah Melik ile ilgili haberlerin oldukça geniş bir tanıtmasını yapmıştık⁷⁰. Burada bu haberlerin kısa bir özeti verilecektir.

Ali Han, kendisi *Amu* suyunun bu kıyısında oturmakta olup, şuyun öbür kıyısında el halkından kalabalık bir küme yaşamakta idi. Bu kümenin başında bir kaç bey vardı. Bu beylerin ulusu yahut başı *Kay* boyundan Korkut idi. Ali Han bu küme'nin başına çocuk yaşta olan oğlu Kılıç Arslan'ı gönderdi.

Kılıç Arslan'ın yanında atabeyi *Bügdüz* boyundan Kuzucu da vardı. Kuzucu, pek yaşlı bir koca olup, 180 yaşında idi. Kılıç Arslan ergenlik

⁶⁷ Yap. 389 a.

⁶⁸ Elimizdeki beş nüshada da bu adın yeri boş bırakılmıştır. Bu ad, metne asıl kaynağı bu *Oğuznâme* olan (III. Bölüme bk.) *Şecere-i Terâkime*'den (Rusya yayını, s. 52, T. D. K., Yap 41 b) alınmıştır. Fakat asıl nüshada da böyle olduğu kesin olarak söylenemez.

⁶⁹ 1653 de (yap. 389b) توران.; 1654 de: توران. Öteki nüshalarda da öyle. *Ş. Terâkime* de (Rusya yayını, s. 54, T. D. K. yap. 41b): *Baran*.

⁷⁰ s. 157-158.

çağına girince vaktini sefahat ile geçiriyor ve beylerin kızlarına tasallut etmeye başlıyor. Halk ona adâletsiz Şah Melik adını verdi. Beyler onu öldürmek isteyince babasının yanına kaçtı.

Bu *Oğuz* kümesi arasında Toksurmuş İci adlı yoksul bir çadırcı vardı. Bu çadırcı, Kerekücü (کراکوجی) Hoca'nın oğlu idi. Toksurmuş İci'nin üç oğlu vardı. Tukak⁷¹, Tuğrul, Arslan (Kılıç Arslan). *Oğuz* beyleri arasında Emirân Kâhin (امیران کاهن = Emren mi?) adlı bir fakih vardı. Emirân Kâhin, gizliliği bilen ve gelecekte ne olacağını anlayabilen bir insandı. Beylerin başı Kayı Korkut, ona Ali Han'la olan yağılığın nereye varacağını sordu. Mirân Kâhin bir saat düşündükten sonra, Korkut Bey'e "sizin aranızdan doğru, âdil, alp ve cömert bir kişi çıkacaktır" dedi. Aynı günün gecesi Toksurmuş İci bir düş gördü: göbeğinde kökü kuvvetli ve dalları çok, üç ağaç biterek göğe doğru yükselmişti. Mirân Kâhin, Toksurmuş'a, "bu düşü kimseye söyleme, senin üç oğlun da pâdişah olacaklar" dedi. Toksurmuş, bu yormaya şaşıtı. Çünkü pek yoksul idi. Bununla beraber iki üç çadır yapıp sattı ve elde ettiği para ile koyunlar satın alıp etlerini sadaka olarak dağıttı. Toksurmuş'un oğulları alp ve yiğit kimseler olup av usullerini de iyi biliyorlardı. Bu sebeble onlara kuş beğliği verildi. Toksurmuş'un ortanca oğlu olan Tuğrul, az sonra, 40 bin atlı çıkaran bu *Oğuz* kümesinin başı oldu. 20 bin atlı ile üzerine gelen Ali Han'ın oğlu Şah Melik'i yenip, onu bazı beyleri ile tutsak etti. Şah Melik askerler arasında iki parça edilerek öldürüldü⁷².

Bu haberler önemli bir târîhî olayın destanî bir yankısıdır. Gerçekten, Şah Melik, Ali adında birisinin oğlu olup *Cend* hakimi idi. O Selçuklular'ın en amansız düşmanıdır. Selçuklular'ı ağır bir yenilgiye uğrattığı halde yine onlar ile barışmak istememişti. Şah Melik, Gazneli hükümdarı Mes'ud tarafından kendisini metbu tanınması şartı ile, 1040 yılında *Harizm* ülkesi hâkimliğine tayin edildi ise de 2 yıl sonra nefret ettiği düşmanlarının eline düşerek öldürüldü. Rivayette Şah Melik'in bir *Oğuz* yabgusu veya beyi olduğu açıkça söylenmediği gibi, orada Kara hanlar soyundan gelmiş gibi gösteriliyor. Tarihî kaynaklarda da bu şahsın hangi elden veya soydan olduğundan bahsedilmez. Şah Melik, belki de bir *Kıpçak* beyi idi⁷³.

Destana göre, oğlunun öldürüldüğünü, Tuğrul'un sultan olduğunu öğrenen Ali Han, bu olaydan 2 yıl sonra kederinden hastalanıp öldü. Tuğrul her yere âdalet ve iyiliği yaydı. Ağabeyisi Tukak'ı *Gazne* hükümdarlığına, küçük kardeşi Arslan Şah'ı (Kılıç Arslan) Rum emirliğine gönderdi. Arslan⁷⁴, beylerinden İl Arslan Şah'ı *Ermen* ülkesinde bırakarak Rum'a gidip bütün bu ülkeye hâkim oluyor. Her yıl *Merv*'de oturan Sul-

⁷¹ Bizim nüshada دواق öteki nüshalarda gösterildiği gibi.

⁷² 390 a-b.

⁷³ Tafsîlât için, *X. yüzyılda Oğuzlar*, s. 156-158. Şah Melik'in nisbesi Barâni idi. Destanda dedesinin adı olarak Turan, yahut belki Boran deniliyor.

⁷⁴ Aynen böyle.